

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Kultūrinė atmintis: lietuvybė ir Kitas

2013-05-25

ŽURNALAS: LITERATŪRA IR MENAS

TEMA: Publicistika

AUTORIUS: Vytautas Rubavičius

DATA: 2013-05

Kultūrinė atmintis: lietuvybė ir Kitas

Vytautas Rubavičius

Pabaiga. Pradžia Nr. 20

Kultūrinė atmintis sovietmečiu

Apie sovietmetį kalbama daug, tačiau dar daugiau lieka neatsakytų klausimų ir negvildentų problemų. Ypač susijusių su lietuvybės raida ir kultūrinės atminties veikimo ypatumais. Neturiu galimybių čia gilintis į šias problemas, tad apsiribosiu tik bendresnio pobūdžio pasvarstymais. Sovietinė okupacija pirmiausia keitė visą kultūros sistemą ir kultūrinę atmintį. Iš pastarosios buvo stengiamasi ištrinti kuo daugiau praeities, ypač susijusios su nepriklausomos valstybės egzistavimu, taip pat ideologinei priežiūrai niekaip nepasiduodančios religinės simbolikos, žmogaus sąmonėje ir socialiniuose santykiuose įtvirtinančios Dievo priesakų viršenybę. Buvo kuriamas naujo – tarybinio – žmogaus tapatumas ir jam ugdyti reikalinga kultūrinė atmintis, kurioje svarbiausias Kitas buvo visas buržuazinis ar kapitalistinis pasaulis. Ir praeities, ir dabarties. Kadangi socializmas buvo laikomas aukščiausia socialinių santykių pakopa, tai visokie praeities pavidalai skelbti atgyvenomis, iš kurių dera pasitelkti tik vadinamąsias pažangiąsias, tinkančias tarybiniam žmogui. Tarybinio žmogaus vaizdinys turėjo išstumti giliai išisaknijusius lietuvybės suvokimo dėmenis. Tačiau tas vaizdinys buvo susijęs su aiškiai suvokiamu kitokio Kito – okupanto – pavidalu, apimančiu išgyventas tragiškas prieškario ir pokario trėmimų bei partizaninės kovos patirtis. Tad sovietinių laikų istoriją kultūrinės atminties atžvilgiu galima išivaizduoti kaip šių dviejų vaizdinių kovą, brėžiančią tam tikras socialinių tapatumų trajektorijas. Kūrėsi naujos tapatinimosi praktikos ir nauji socialiniai sluoksniai. Ypač svarbus, kaip ir visada, buvo valdantysis – jau ne luominis, bet tokiu virsti besitaikantis komunistinis nomenklatūrinis. Ilgam kultūrinėje atmintyje nusėdo ir grėsmingo Kito – Lenkijos vaizdinys, susijęs su Vilniaus okupacija ir prieškario ultimatumais. Tų Kito pavidalų gyvavimo kultūrinėje atmintyje ypatumai dar nėra

deramai gvildenti. Sovietinis gyvenimo būdas, o ypač švietimo sistema auklėjo naują kartą, kuri neišvengiamai įgavo sovietizuotos lietuviybės bruožų. Tačiau ir švietimo sistemoje išliko lietuviybės puoselėjimo ir sykiu gimtosios kalbos sušventinimo nuostata. Lietuviams pasisekė ne tik išsaugoti gimtąją kalbą, bet ir atsilaikyti prieš bandymus surusinti aukštąsias mokyklas (kai kurie sovietmety susiklosčiusios kultūrinės atminties ypatumai autoriaus yra aptarti¹). Beje, vieninteliams visoje Sovietų Sąjungoje. Šitai labai padėjo puoselėti lietuviybę, ją tvirtinti ir skleisti kultūrinės kūrybos pavidalais.

Sovietmečiu atgautieji Vilnius ir Klaipėda miestiečiais vertė buvusius kaimo žmones. Tačiau didžiųjų miestų bendruomenės jau formavosi kitokios tautinės skirties pagrindu – lietuviai ir rusakaliai atvykėliai. Vilnius neteko dalies lenkų ir žydų, Kaunas – žydų, Klaipėda – vietinių vokiečių ir lietuvininkų. Išliko tik buvusias bendruomenes ir jų gyvenimo būdus primenantys statiniai, kurie greitai buvo perdaryti, perdažyti, pertvarkyti, kad visiškai išnyktų „buvusiųjų“ ženklai. Nors sovietinė ideologija dėjo pastangas sukurti naują tarybinę žmogų internacionalistą, tačiau miestiečiais tapusių kaimo žmonių sąmonėje lietuviybė buvo suleidusi gilius šaknis – valdžiai taip ir nepavyko paskatinti nutautėjimo vyksmo.

Visas gyvenimo sritis paveikė sparti sovietinė urbanizacija. 8-o dešimtmečio pradžioje jau daugiau kaip pusė žmonių gyveno miestuose. Nors naujųjų miestiečių mentalitetas keitėsi lėtai, tačiau ryškėjo bendresni kultūrinės atminties pokyčiai, susiję ne tik su urbanistine, bet ir švietimo sistemos raida. Nors pastangos Lietuvos gyventojus sovietizuoti ir rusifikuoti stiprėjo, ypač didėjo tokio pobūdžio kultūrinis spaudimas įsisavinant rusų kultūrą ir raštiją, tačiau jau 7 dešimtmetyje ėmė ryškėti naujos miestiečių aspiracijos išgyventi į istorinį urbanistinį paveldą. Šitai žymėjo naują savivokos, o sykiu sąmoningų pastangų palaikyti lietuviybę lygmenį. Imti gairinti Vilniaus, Klaipėdos, Kėdainių senamiesčiai. Buvo rengiami senamiesčių regeneracijos projektai, kurie plėtė urbanistinę miesto bendruomenių savivoką, įtvirtino supratimą apie civilizacinę miesto aplinkos reikšmę. Šioje srityje daug nuveikė lietuvių urbanistai ir architektai, siekę regimu istoriniu kultūriniu paveldu stiprinti lietuviybės šaknis ir ugdyti lietuvių tautos istorinį sąmoningumą. Simboliniu sovietizuotos visuomenės savimonės slinkties ženklu, rodančiu, jog imamas suvokti būtinumas stiprinti istorinių lietuviybės šaknų nuovoką, taip pat ir kultūrinę atmintį, laikytinas Trakų pilies atstatymas 1962-ais metais. Su jos atstatymu aktualizavosi ir dalis didžiojo istorinio kilmės ir valstybingumo pasakojimo, kuris lietuvių tautą vaizduoja kaip svarbią Europos istorijos veikėją. Į istorinio kultūrinio paveldo apsaugos veiklą įsitraukė ir platesni visuomenės sluoksniai. Jų pastangos stiprino lietuviybės šaknis, padėjo išlaikyti valstybingumo pajautą ir telkė žmones būsimam nacionalinio išsivadavimo proveržiui.

Dabarties iššūkiai

Šiuo metu lietuvių tauta, jos kultūra, kultūrinė atmintis vėl išgyvena perėjimo į naują socialinį ekonominį būvį, intensyvią įvairialypę kaitą, susijusią su būtinumu pervertinti sovietinę praeitį, prisitaikyti prie globalizacijos ir europinės integracijos kuriamų sąlygų, ieškoti būdų, kaip deramai atsakyti į globalizacijos ir didžiulės emigracijos, masinės kultūrinės produkcijos ir vartojimo kultūros išivyravimo keliamus iššūkius nacionaliniam tapatumui ir saugumui, lietuviybės tvirtinimui ir sklaidai. Kultūros kismas skatina kolektyvinės atminties ir nacionalinio tapatumo, lietuviybės pokyčius. Ypač didelis yra naujųjų medijų poveikis kasdieniam žmonių gyvenimui, socialiniams

ryšiams, kultūrinei raiškai. Naujosios medijos sparčiai tampa pagrindiniu kultūrinės atminties plėtros veiksmu, gyvybingą bendruomenių ir žmonių atmintį verčiančiu kultūrine medijuota atminties informacija, vaizdinėmis ir informacinėmis atminties prekėmis, nulemia kultūrinės atminties veikimo kaitą, tad ir kuria naujus individualios atminties ir ja grindžiamo tapatumo formavimo pagrindus bei terpę. Šiuo požiūriu ypač didelis yra socialinių tinklų poveikis: socialiniuose tinkluose žmogus gali prisistatyti susikūręs įvairius pavidalus ir gyvenimo istorijas, įsijungti į įvairias virtualias bendruomenes. Tai teikia ne tik manipuliavimo kitais galią, bet ir silpnina asmeninį tapatumą, nes asmeninėje atmintyje veikia keli susikurti individualūs pavidalai. Jų tikrumą galima patikrinti tik išivietinant, tačiau medijos kaip tik ir veikia virtualizuodamos realųjį pasaulį, tad ir visokius socialinius santykius. Apibendrintai kalbant, medijos veikia kaip išvietinimo ir tikrovės virtualizavimo technologijos. Išvietinimas – įvairialypis veiksmas. Nuo gimtosios žemės atsiejama silpninant gimtinės jauseną ir sykiu pertvarkant vietas pagal medijų kultūrinės terpės vertybes, taip pat ir socialiniams tinklams perimant artimos aplinkos socialinius ryšius. Naujosios medijos ir medijų kultūra keičia visas mūsų aptarto sugyvenimo plotmes, todėl būtinos sąmoningos pastangos pasitelkti kultūrinę kūrybą vietas dvasiai ir nuovokai palaikyti, o sykiu ir nacionaliniam tapatumui tvirtinti bei skleisti.

Dera atkreipti dėmesį į tai, kad medijų aplinka tampa didelių ideologinių kovų dėl atminties, dėl tautinių tapatumų, dėl istorinių įvykių interpretavimo arena, kurion persikelia ir dalis valstybinių santykių. Šiose kovose didžiausias yra valstybinių politikų vaidmuo. Nacionalinėse valstybėse santykius su tautinėmis bendruomenėmis lemia du svarbiausi veiksniai, dvi didžiosios politikos plotmės. Pirmoji – tai vidaus politika nacionaliniam tapatumui stiprinti ir santykiams su tautinėmis bendruomenėmis plėtoti. Antroji apima valstybinių santykių sritį. Valstybių santykiai didžia dalimi nulemia ir vidinius santykius su tautinėmis mažumomis. Ypač jei valstybės nevienodo „svorio“. Kaip tik šitai būdinga Lietuvos ir Lenkijos santykiams. Lietuva niekaip negali nei gerinti, nei bloginti tų santykių, nes jie priklauso nuo Lenkijos politinių gairių. Lietuva gali tik būti „kalta“ dėl santykių blogėjimo. Tokia yra istorijos nesyk patvirtinta asimetriškų politinių santykių eiga, kai didžiosios valstybės ima siekti savo politinių tikslų mažųjų valstybingumo sąskaita. Žiniasklaidos erdvėje tuoj pat išryškėja konfliktuojančių Kito pavidalų galerija. Kadangi Lenkijos valstybė pradiniu Lietuvos atkūrimo tarpsniu elgėsi ne tik nedraugiškai, bei ir atvirai priešiskai lietuvių tautos siekiams, tai kultūrinėje atmintyje įsitvirtinusi įtarumą Kito – Lenkijos ir lenkų – atžvilgiu nėra sunku aktyvuoti. Tačiau tas įtarumas – tai lietuvių savigynos reakcija. Dera prisiminti, kad Lietuva ir lietuviai niekada nebuvo puolanchioji ar Lenkiją kaip nors nuskriaudusi pusė. Veiksmingai panaudojant vietinės lenkų bendruomenės ir ypač jos politinių atstovų veiklą lenkų komunikacinėje erdvėje, įtvirtinamas ir niekingas lietuvių paveikslas, kuriam būdinga sava kultūrinė politinė istorija.

Naujos kartos Lenkijos politikų užmačias nėra sunku įsivaizduoti – paversti lenkų tautinę bendruomenę Lenkijos valstybės atstovais Lietuvoje, kitaip tariant, tą bendruomenę įjungti į lenkų politinę tautą. Todėl plečiamas lenkiškosios komunikacinės erdvės arealas, įtraukiant į jį ir Vilniaus kraštą, stiprinami kultūriniai lenkiškojo tapatumo bruožai kuriant savą švietimo sistemos modelį ir stengiantis išstumti valstybinę lietuvių kalbą iš šio krašte veikiančių valstybinių įstaigų. Šitai ir bus padaryta priėmus paruoštąjį tautinių mažumų įstatymą. Aktyvinamas esminis vietinių lenkų tapatinimosi ir tapatumo bruožas, kuris juos ryškiai atskiria nuo lietuvių. Įvairiausi sociologiniai tyrimai rodo, kad lietuviai tapatinasi pagal kalbą, o vietiniams

lenkams svarbiausias yra antilietuviškumo bruožas. Tą V. Savukyno pastebėjimą patvirtina ir Algis Norvilas: „griežtai atsiribodami nuo visko, kas lietuviška, jie ir lenką, kalbantį lietuviškai, ir lietuvį, kalbantį lenkiškai, laiko svetimais. Įdomu, kad šis svetimumas yra taikomas ir rusams, jei ir šie turi ką bendra su lietuviškumu. (...) Lietuvos lenko tautinėje savimonėje reikšminga ne tik lenkiška tautybė ir kalba, bet ir priešiškas nusiteikimas visam tam, kas lietuviška.”² Akivaizdu, kad tokie jau atvirai deklaruojami siekiai silpnina Lietuvos valstybingumą ir menkina tarpvalstybinę pasitikėjimą. Lenkijos politika gana veiksminga, kadangi Lietuvos politinis elitas atgautos nepriklausomybės metais nacionalinio tapatumo tvirtinimo reikalus paliko savieigai, o praktinėje politinėje plotmėje ne taip jau retai veikė prieš nacionalinius interesus. Šitai liudija ne tik apgailėtina kultūros bei švietimo sistemos būklė, bet ir Lietuvos raidos strategija Lietuva 2030, kuri laikytina mūsų politinio elito ir juos aptarnaujančių kultūrininkų parengtu „modernaus“ išvalstybinimo bei ištautinimo manifestu.

Lenkijos politikai įgyvendinti padeda dalies mūsų istorikų ir kultūros tyrėjų trumparegiškumas, pernelyg tiesmukai interpretuojant LDK laikais išsirutuliojusius lietuvių ir lenkų santykius, fiksuotus įvairiuose dokumentuose ir sąvokose. Viena tokių – pilietis ir pilietiškumas. Iškeliamas lygiateisiškumo aspektas, pamirštant, kad jokia liaudis, net lenkiškoji, nebuvo laikoma piliečiais. Todėl pilietiškos lygybės turinys apėmė tik aukštųjų luomų lenkų politinę tautą, į kurią buvo įaugę ir lietuvių kilmės lenkai. Ne tik kalbantys lenkiškai, bet ir stiprinantys lenkų politinę tautą. Šiuo atžvilgiu vadinamoji 1791 m. gegužės 3 d. Lenkijos konstitucija kaip tik ir įtvirtina vieningos Lenkijos ir lenko supratimą, tad švęsti šią datą yra mažų mažiausia nesusipratimas. Poeto Česlovo Milošo apmąstymai apie LDK paveldą ir ypatingą tos istorinės šalies piliečio jauseną iškeliami kaip galima politinė programa, padėsianti įtvirtinti „gražius“ lietuvių ir lenkų santykius. Tačiau pirmiausia, nubraukus sentimentalius padūsavimus, derėtų aiškiau suvokti, kaip didžiai gerbiamo poeto mintis priima Lenkijos politinis bei kultūrinis elitas. Atmetimo reakcija – jos neturinčios jokios politinės kultūrinės vertės ir kenkiančios lenkiškumo tvirtinimui. Visa kita – poezija.

Jokiais gerais norais Lietuvos politikai, juolab „neerzinimo“ nuostatą išpažįstantys kultūrininkai, negali pakeisti nei Lenkijos elito politinių siekių, nei lenkų tapatinimosi ypatumų ir jų požiūrio į lietuvius ir lietuviybę. Vienintelis veiksmingas atsakas į Lenkijos politiką Lietuvos atžvilgiu ir vietinių lenkų „autonomininkų“ veiklą yra savojo nacionalinio tapatumo, taip pat valstybinės lietuvių kalbos statuso ir visos švietimo sistemos tvirtinimas. Stiprinkime A. Smetonos dėtus valstybingumo ir lietuviybės pamatus, plėskime kultūrinę atmintį, ugdykime kultūrinės kūrybos gebėjimus, o sykiu ir išsiskleidimą gimtinėje. Kitaip tariant – kuo skubiau imkimės namų darbų.

¹ Rubavičius V. „Kolektyvinė atmintis laisvinantis iš sovietinės okupacijos“, in: *Metai*, Nr. 10, 2011, p. 79-93.

² Norvilas A. *Tauta, kalba ir tapatybė*. – Vilnius: VU leidykla, 2012, p. 133.

